Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 SHISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2581- 6306

व्याकरणशास्त्रे परिभाषाणां स्वरूपं महत्वञ्च

डॉ. कैलाशचन्द्रसैनी
सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रम्, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,जयपुरपरिसरः, जयपुरम्।

शोधसारांशः– शास्त्रशेषकथने ताः परिभाषाः निरूप्यन्ते याः पूर्वोक्तप्रकरणद्वये निरुपितावशिष्टाः वर्तन्ते । एवं श्रीमता नागेशभट्टेन परिभाषेन्दुशेखरे परिभाषाविषयकं सर्वसिद्धान्तं सम्यक् समीक्ष्य यथार्थपर्यालोचनपूर्वकं सविशदं तत्स्वरूपम् उपस्थापितम् ।

मुख्यशब्दाः – परिभाषाः, महाभाष्यम्, प्रक्रियाग्रन्थः, मञ्जूषा, पाणिनि, व्याकरणशास्त्रम्।

पाणिनेः व्याकरणाष्टाध्यायीम् अधिकृत्य अनेकैः वैयाकरणाचार्यैः अनेके काशिका, **महाभाष्यम्, प्रक्रियाग्रन्थः, मञ्जूषा**, परिभाषापाठश्चेत्यादि प्रणीताः । तत्र परिभाषापाठानां कुत उद्गम इत्यपेक्षायां किमपि समाधानं अद्यावधिपर्यन्तं साक्षात् न उपलभ्यते। यतः पूर्ववर्तिभिः वैयाकरणाचार्यैः एतस्य ग्रहणं कृतं स्यात्। अनुमीयते यत् प्राचां व्याकरणग्रन्थेषु विशिष्टसूत्ररुपेण समाविष्टेभ्यः सूत्रेभ्यः एवैषः परिभाषापाठः सङ्कलितः स्यात। विषयेऽस्मिन् परिभाषावृत्तौ सीरदेवः स्वाभिमतम् अनेन प्रकारेण निर्दिशति– **परिभाषा हि नाम न साक्षात् पाणिनीयवचनानि**। किं तर्हि? नानाचार्याणाम्। त्रिकाण्डशेष- कोषादिग्रन्थकर्तुः पुरुषोत्तमदेवस्य अपि अयमेवाशयः। किन्तु वैद्यनाथपायगुण्डे महोदयः परिभाषापाठानां मूलं प्राचीनानि ऐन्द्रप्रभृतितन्त्राणि स्वीकरोति ।

मुख्यतया विद्वद्भिः काशकृत्सन व्याडि पाणिन्यादयः परिभाषाप्रवक्ताचार्याः मन्यन्ते। तत्रापि **काशकृत्सन** (3100 वि. पू.) प्रोक्तः परिभाषापाठस्तु साम्प्रतं नोपलभ्यते । **व्याडिः (2950 वि. पू.)** विरचितस्तु परिभाषावृत्ति नामको ग्रन्थः सम्प्रति समुपलभ्यते । **पाणिनिः (2900 वि. पू.)** परिभाषापाठस्य च साक्षत्प्रवक्ता वर्तते। तस्यापि परिभाषापाठस्य मूलरूपं तु अद्यावधिनोपलब्धम्। तस्य हि कात्यायनपतञ्जलिवचनरूपवाचनिकपरिभाषायोगसञ्जातमिश्रितरूपमेव दृश्यते ।

हरदत्तस्य परिभाषाप्रकरणं, पुरुषोत्तमदेवस्य परिभाषावृत्तिः, भीमस्य परिभाषार्थमञ्जरी, वैद्यनाथस्य लघुवृत्तिः, ललितावृतिश्च, सीरदेवस्य वृहत् परिभाषावृत्तिः यदुपरि श्रीमान् शर्मणो विजयाख्या व्याख्या, रामभद्रदीक्षितस्य परिभाषाप्रकाश व्याख्या अज्ञातनाम्नः रामभद्रव्याख्या, विष्णुशेषस्य परिभाषासङ्ग्रहः वर्तते । नीलकण्ठस्य परिभाषावृतिः भीमस्य परिभाषार्थमञ्जरी वैद्यनाथस्य परिभाषार्थसङ्ग्रहः यस्योपरि प्रकाशनन्दस्य चन्द्रिका वर्तते ।

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

अप्पदीक्षितस्य सारबोधनी च टीके, धर्मसूरिमहोदयस्य परिभाषार्थप्रकाशिका, अप्पासुधीमहोदयस्य परिभाषारत्नं, शेषाद्रिसुधीमहोदयस्य परिभाषाभास्करः, अज्ञातनाम्नः परिभाषाविवरणम्, रामप्रसादद्विवेदिमहोदयस्य सार्थपरिभाषापाठः, गोविन्दाचार्यस्य परिभाषार्थप्रदीपः, नागेशभट्टस्य परिभाषेन्दुशेखरो यदुपरि वैद्यनाथस्य गदा व्याख्या, शिवरामस्य लक्ष्मी-विलासः, विश्वनाथभट्टस्य चन्द्रिका ब्रह्मानन्दस्य चित्प्रभा, राघवेन्द्राचार्यस्य त्रिपथगा, वेंङ्कटेशपुत्रस्य त्रिपथगा, भैरवमिश्रस्य भैरवी, शेषशर्मणः सर्वमङ्गला, शङ्करभट्टस्य शाङ्करी, विजया, अभ्यङ्कर-
पटवर्धनतात्याशास्त्रीमहोदयस्य भूतिः, जयदेवमिश्रस्य वासुदेवमहोदयस्य तत्वादर्शः, लक्ष्मीनृसिंहस्य त्रिशिखा, विष्णुभट्टस्य चिच्चन्द्रिका, भीमभट्टस्य भैमी, उदयङ्करस्य परिभाषाप्रदीपार्चिः, हरिभास्करशिष्यस्य लघुपरिभाषावृत्तिः च टीकाः सन्ति।

परिभाषाऽर्थ :- "परितो भाष्यते या सा परिभाषा " कं परितः ? किं परित? कां परितः? इति प्रश्नोद्भवे सति इतिहास एव प्रमाणम् । पुरा प्रातिशाख्ये वेदशास्त्रमधिकृत्य विरचितं वैदिकव्याकरणं प्रथमं प्रमाणम् । तत्र भाषा वेद भाषा एव, अतः वेदभाषां परितः। इत्यादिना परिभाषापदं योगरूढम् अपि स्वीकर्तुं शक्यते । परिभाषाशास्त्रेण व्याकरणनियमाः निर्दूष्यन्ते तस्माद् **"अनियमे नियमकारिणि"** इति परिभाषा लक्षणं गतार्थं भवति । तथाहि विध्यादिशास्त्र तात्पर्यप्रकाशकत्वे सति शब्दसाधुत्वप्रयोजकत्वमसाधुत्वशब्दप्रवृत्याप्रयोजकत्वंसं-ज्ञातिदेशादिशास्त्रभिन्नत्वं परिभाषात्वम् इत्यपि फलति । परिभाषायाः अन्यदपि लक्षणं तद्यथा –

"लिङ्गत्वे सति नियामकत्वम् इत्यपि शाब्दिकैरुच्यते" । नियामकत्वमित्यस्य अनियमे यमकारिणीत्वमित्यर्थः। अनियमत्वन्नाम न्यूनाधिकवृत्तित्वम्।

तत्र परिभाषा न्यूनाधिकलक्ष्यदेशे गन्तुं प्रवृत्तं विधिसूत्रं नियम्य यथादेशं यथालक्ष्यं वा प्रवर्तयति । अत एव इयं नियमकारिणीत्युच्यते । इयञ्च लिङ्गं दृष्ट्वा प्रवर्तते अतो लिङ्गवतीत्युच्यते यथा – **"तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" (1/1/66) " असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे "** (51 प.शे.) इत्यादिः । अत्र अचीति सप्तमीनिर्देशरूपं लिङ्गं दृष्ट्वा तस्मिन्निति प्रवर्तते प्रवृत्य च **"इकोयणचि"** (6/1/77) इत्यौपश्लेषिकाधार सप्रमीत्वादनुपश्लिष्टस्येको यण् इत्यर्थे अजव्यवहितपूर्वस्येत्यस्योपस्थानेन अजव्यवहित पूर्वत्वविशिष्टस्य इको यण स्यादित्यर्थः सम्पादयति ।

परिभाषाविषये यद्यपि भगवता पतञ्जलिना परिभाषा लक्षणं नैवोपपादितं तथापि परिभाषामधिकारविशेषं मन्वानः **"षष्ठी स्थानेः योगाः"** इति सूत्र व्याख्यान प्रसङ्गे निर्दिशति **" अधिकारोनाम त्रिप्रकारः "** । **कश्चित् एकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्म अभिज्वलयति।**

महाभाष्योक्तं वचनमनुश्रित्य हरदत्तेनापि लिखितम्- **परितः सर्वत्र पूर्वत्र व्यवह्रियते नान्तरे च भाष्यते कार्यमनया सा परिभाषा।** एतेनापि सिद्धयति यत् विध्यादिशास्त्रय तात्पर्यं प्रकटयितुं सहायिका भवति यच्च

विधिशास्त्रस्य प्रकृतिः शब्दसाधुत्वं प्रति प्रयोजयति असाधुत्वाच्च वारयति सा परिभाषेत्युच्यते ।

एवं व्याकरणे परिभाषाणां प्रामुख्येन एकमेवकार्यं भवति, शब्दशास्त्रगतनियमितत्वस्य परिष्करणम् अनियमितत्वस्य नैकविधित्वात् परिभाषाणामेव नैकविधं कार्यस्थलं प्रवृत्तिबीजञ्चावलोक्य सर्वाङ्गं वर्गीकरणं विधाय ताः त्रिषुभागेषु विभक्ताः। तद्यथा–

1.ज्ञापकसिद्धाः

2.न्यायसिद्धाः

3.वाचनिकाः

एतदुद्दिश्य महावैयाकरणः नागेशभट्टः परिभाषेन्दुशेखरस्य प्रारम्भे लिखति– प्राचीनव्याकरणतन्त्रे वाचनिकानि अत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोरूपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते।"

इह च काचित् परिभाषा न्यायमूला । यथा– **"अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्।"** काश्चित्तु वचनमूलाः यथा– लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् इति।

ज्ञापकसिद्धाः– ज्ञापकसिद्धायाः परिभाषायाः प्रधानरूपेण भेदद्वयं वर्तते।–

(क) निर्देशानुपपत्तिज्ञापकसाधिता

(ख) अर्थानुपपत्तिज्ञापिता च

सूत्रेषु सूत्रार्थेषु वा प्रतिपादितोऽर्थः यमर्थं बिना अपूर्णो प्रतिभाति स तस्य ज्ञापकत्वे नाङ्गीक्रियते। ज्ञापक ज्ञापितार्थेन संदेहमपाकरोति । कानिचित् सूत्राणि तान्यपि सूत्राणि तस्यार्थस्य ज्ञापकानि भवन्ति । यस्यार्थ स्वीकरणे तच्छक्स्यावश्यकत्वं स्यात् । अस्त्येषामभिप्रायः वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितव्यम् इति भाष्यकारोक्तदिशा भगवतः पाणिनेः सूत्रार्थं सार्थक्याय यथाऽपेक्षिता कल्पना आवश्यकी । इयमेव धारणा वर्तते परिभाषाजनने। आचार्यनागेशेन स्वीकृताः ज्ञापकसिद्धाः परिभाषा प्रायशः चतुष्पञ्चाशत् संख्यात्मिकाः वर्तते ।

न्यायसिद्धाः– अत्र न्यायशब्दस्यार्थः लोकन्यायः कर्तव्यः । लोके प्रसिद्धत्वान्याय सिद्धायाः परिभाषायाः कृते ज्ञापकस्यापेक्षा न भवति । यथा – "**छिन्ने पुच्छे नाश्वो न च गर्दभः**, **व्यपदेशिवदेकस्मिन्**" इत्यादि परिभाषा लोकन्यायसिद्धा एव एवं विधा परिभाषा सप्तत्रिंशत् संख्यात्मिकाः वर्तन्ते। यासु अष्टादशलोकन्यायमूलाः एकोनविंशति संख्यात्मिकाश्च न्यायसिद्धा युक्तिसिद्धाः वा परिभाषोच्यते ।

लोकन्यायसिद्धापरिभाषा यथा "**कार्यमुनभवन् हि कार्यी निमित्ततया"** नाश्रीयते। अत्र "**स्थण्डिलाच्छयितरि वृते"** इति सूत्रेणे शयितरि प्रयोगमुद्दिश्य ज्ञापकसिद्धा प्रथमम् उक्ता परन्ते नैषा ज्ञापकसाध्या सकललोकतन्त्र प्रसिद्धत्वादिना लोकन्याय एव स्वीकृता:। काश्चन न्यायसिद्धा: युक्तिसिद्धा: वा परिभाषा यथा **अर्थवद्ग्रहणे नानार्थकस्य ग्रहणम्**। **ताकृतप्रसङ्गिनित्यम्** तद् विपरीतमनित्यम् इत्यादया:' परिभाषा: सन्ति।

वाचनिकी परिभाषा- वचनरूपेण या परिभाषा पठिता: सन्ति ता: परिभाषा: वाचनिक्य: परिभाषा उच्यन्ते भगवता पाणिनिना पतञ्जलिना कात्यायनेन च साक्षात्प्रोक्ता: परिभाषा: रूपान्तरेण प्रकारान्तरेण वा सूत्रार्थवचनमिवप्रतीयमानोक्तयश्च वाचनिकी परिभाषात्वेन बोध्यते। एवंरूपा परिभाषा: त्रिमुनिवचनमाधारीकृत्या: भवन्ति । तद्यथा " **इकोगुणवृद्धि: (1/1/3)** पाणिनिमुखोद्गतत्वात् वाचनिकी। एवमेव **"सन्निपातलक्षणोविधिरनिमितं तद्विघातस्य"** (प. 86 प. शे.) अत: एवं भूता: या: परिभाषा: सन्ति ता: सर्वा अपि वाचानिका: सन्ति । चतुर्विंशंत्यात्मकास्वासु परिभाषासु चतुर्दशसंख्यात्मिका: परिभाषा: वचनरूपेण पठिता: सन्ति । दशसंख्यात्मिकाश्च सूत्रविश्लेषणसाध्यावचनरूपेण पठिता: सन्ति । तथाहि चतुर्दशसंख्या –

- **एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते** ।
- **स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन ।**
- **ग्रहणवत्ता प्रातिपदिकेन दन्तविधिर्नास्ति ।**
- **अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते** ।
- **उपपदविभक्ते: कारकविभक्तिर्बलीयसी ।**

काश्चन् परिभाषा: सूत्रविश्लेषसाधिता: परिभाषा: सन्ति । तद्यथा–

- **निर्दिश्यमानस्यादेशा: भवन्ति ।**
- **वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणम् ।**
- **पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय:।**
- **उभय निर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ।**

इदमत्र त्वधेयम्–वार्तिककारेण साक्षात् वचनरूपेणोक्तपरिभाषा: काश्चन एव वाचनिकीत्वेन नागेशेनाङ्गीकृता: यथा–**"उपपदविभक्ते: कारकविभक्तिर्बलीयसी"** । अनेन प्रतीयते यत् नागेशभट्टेन त्रिविधका: अपि परिभाषा: परिभाषेन्दुशेखरे विवेचिता: ।

परिभाषेन्दुशेखरे सैव परिभाषा: नागेशेन स्वीकृता: यासां ज्ञापकन्याययुक्तिप्रदर्शनपूर्वकं वचनरूपेण च महाभाष्यकारेण विहिता:। यासां परिभाषाणामुल्लेख: महाभाष्ये न दृश्यते ता: परिभाषा नागेशेनापि अस्वीकृता: । नागेशेन सर्वासां परिभाषाणां कार्यदृष्ट्या प्रकरणत्रये वर्गीकरणं विहितम् । तच्च प्रकरणम् –

- **शास्त्रत्वसम्पादकम्**
- **बाधबीजकथनम्**
- **शास्त्रशेषवचनम्**

एषु प्रकरणेषु शास्त्रत्वसम्पादकस्य मुख्यत्वम् वर्तते। अत्रोक्ता: परिभाषा: तत्र-तत्र यथावश्यकं पदपदार्थपूरणेन सन्देहनिराकरणे क्वापि कस्यचिद्धर्मस्यारोपणे शास्त्रस्य शास्त्रं यथार्थबोधजनकत्वं सम्पादयन्ति।

द्वितीये प्रोक्ता: परिभाषा: विरुद्धेषु शास्त्रेषु केन किं बाध्यतामिति जिज्ञासायां बाध्यबाधकभावस्य बीजमुपस्थापयन्ति।

तृतीये शास्त्रशेषकथने ता: परिभाषा: निरूप्यन्ते या: पूर्वोक्तप्रकरणद्वये निरुपितावशिष्टा: वर्तन्ते । एवं श्रीमता नागेशभट्टेन परिभाषेन्दुशेखरे परिभाषाविषयकं सर्वसिद्धान्तं सम्यक् समीक्ष्य यथार्थपर्यालोचनपूर्वकं सविशदं तत्स्वरूपम् उपस्थापितम् ।

सन्दर्भग्रन्था: :-

1. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, सं. गिरिधर शर्मा, मोतीलाल बनारसी दास प्रकाशन, वाराणसी।
2. परिभाषेन्दुशेखरम् (भूति टीका) सं. एस. तात्याचार्य, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
3. परिभाषेन्दुशेखरम् (हिन्दी व्याख्या) आचार्य विश्वनाथमिश्र:, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
4. महाभाष्यम्, पतञ्लजी, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
5. परमलघुमञ्जुषा, सं. जयशंकरलाल त्रिपाठी, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
6. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, (बालमनोरमा टीका) सं. गिरिधर शर्मा, मोतीला
7. ल बनारसी दास प्रकाशन, वाराणसी।
8. वैयाकरणभूषणसार:, कौण्डभट्ट, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।